

Elisabeth Lövstrand

Att buga för beläten

Om svenskarnas syn på ryssarnas ikoner och helgonkult

Ryssland och Sverige ligger i varandras geografiska närhet, och ända sedan äldsta tid har svenskar och ryssar mötts för att strida om landområden eller för att idka fredlig handel. Vi har således en lång tradition av umgänge med varandra. Historiker har påpekat obalansen i förhållandet. Sverige – det lilla landet – har tvingats vara mera vaksamt och kritiskt än det väldiga Ryssland med sin stora befolkning (Kan 1999). Våra båda länder hamnade tidigt under olika inflytelsesfärer: Sverige under katolicismen och därmed påven i Rom, och Ryssland under östkristendomen och patriarken i Konstantinopel. De djupgående skillnader i kultur och tänkesätt som blivit följderna har utforskats av Per-Arne Bodin, som med sina böcker och artiklar har berikat svenskarnas kunskaper om den ryska kulturens särart. Ett av Per-Arnes tidiga intressen, som följt honom genom hela livet, har varit den ryska ortodoxa kyrkan med dess teologi och praktik.

Flera svenska och ryska historiker har undersökt de tidiga och tidigmoderna kontakterna mellan Sverige och Ryssland. Här ska särskilt nämnas Gennadij Kovalenko, Aleksandr Kan och Kari Tarkiainen. Tarkiainen har bland annat specialstuderat hur svenskarna såg på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet.

Föreliggande artikel syftar till att undersöka hur svenskarna förhållit sig till ryssarnas heliga bilder, till ikonerna. Artikelns fokus ligger på 1500-1600-talen som var en period av täta kontakter mellan Sverige och Ryssland, av såväl krigisk som fredlig art. Under denna tid var religionen det viktigaste fundamentet för sammanhållningen i en stat, viktigare än språk och etnicitet (Andersson 2012). Inte märkligt då att ”ikonkyrkan”, ett av de mest iögonfallande dragen i den ryska religionsutövningen, mötte en så stark kritik i vårt land. När ikonerna idag på ett så självklart sätt tar plats i de svenska kyrkorna så innebär det ett formidabelt brott med den syn som var förhärskande ännu för 100–150 år sedan. Vad låg egentligen bakom svenskarnas så oerhört negativa inställning till ikonerna och hur yttrade den sig? Det är en fråga som denna artikel vill undersöka.

Sveriges katolska tid

Århundrandena fram till 1500-talet är förhållandevis källfattiga, och det är svårt att veta vad svenskarna ansåg specifikt om ryssarnas heliga bilder, om ikonerna. Man kan dock förmoda

att inställningen var tämligen neutral. Även i katolska kyrkor finns bilder av Jesus, Jungfru Maria och av helgonen. Visserligen förhöll sig västkyrkan kritisk till östkristendomens explicita jämställande av ordet och bilden, ”logos” och ”eikon”, som likvärdiga vittnesbörd om det heliga. Bilden betraktas i väst i första hand som mimetisk, imiterande, medan den i öst ses som gudomliggörande, som ”en dörr genom vilken det gudomliga når jorden” (Bodin 1988). Av detta följer att den västerländska kyrkokonsten inte är lika starkt teologiskt förankrad som den ortodoxa. Men teologernas dispyter hindrade inte det enkla folket från att be framför kyrkornas bilder av helgonen och förvänta sig mirakel genom deras förmedling. Man behöver bara betänka det stora antal av medeltida träskulpturer föreställande Sankt Olav som finns bevarade i Sverige för att förstå hur älskade och vördade helgonen var.

En uppenbar skillnad mellan den ortodoxa och den katolska kyrkan var – och är fortfarande - att man i väst skattar just skulpturer högt. Skulpturer är av tradition inte tillåtna i den ortodoxa kyrkan. Olikheter i bildsynen var en av många faktorer som ledde fram till den stora splittringen mellan östkyrkan och västkyrkan år 1054, då påven i Rom och patriarken i Konstantinopel ömsesidigt bannlyste varandra. Men det fanns andra, mera centrala frågor där motsättningarna var allvarligare, t ex rörande Treenighetens natur.

Sveriges kristnande var en lång process, och den ledde till att Sverige blev en del av den västeuropeiska kristenheten. Det anses att landet blev helt kristnat först på 1100-talet. Vår förste ärkebiskop var Stefan av Alvastra. Han vigdes till sitt ämbete 1164 och fick sitt säte i Gamla Uppsala. Kyrkan i Sverige underordnade sig påven i Rom ända fram till reformationsriksdagen i Västerås 1527, då Gustav Vasa blev kyrkans överhuvud och svenskarna blev lutheraner.

Storfurst Vladimir kristnade Kievriket år 988, vilket var det år då han själv antog dopet och beslöt att hela hans folk skulle döpas. Riket anslöts till den bysantinska, östromerska kultursfären. Den kristna läran spreds snabbare och effektivare i det ryska riket än bland svear och götar. Detta hindrade inte att svenskarna under medeltiden använde epitetet hedningar om ryssarna, särskilt inom statens propaganda. Ryssarna var ju ett grannfolk som man krigade med. På 1100-talet inleddes en flera hundra år lång period av väpnade konflikter mellan länderna. I det inre av Finska viken fanns områden som båda sidor gjorde anspråk på. Frågan gällde till att börja med vem som skulle skattebelägga karelare och tavaster. Från 1100-talet och framåt utrustade svenskarna korståg vilkas syfte – vid sidan av rent ekonomiska och politiska - var att sprida den kristna tron i Finland och längre österut. Dessa korståg uppmuntrades av påven i Rom, och ordet hedningar passade väl in i korstågskontexten. Möjligen kan orsaken ha varit att svenskarna i det inre av Finska

viken mötte fientligt sinnade hedniska karelare, och att man därför ansåg sig ha rätt att kalla alla motståndarna i området för hedningar.

Resultatet av korstågen blev att Finland koloniserades. Tavasterna döptes av präster västerifrån och blev katoliker, men karelarna döptes ortodoxt, av präster från Novgorod. Karelen och Ingermanland kom under flera hundra år framåt att bli platsen för många strider mellan svenskar och ryssar. I Erikskrönikan, som bl a berättar om Torgils Knutssons härtåg mot Nevamynningen kring år 1300, kallas svenskarna ”the crisno” medan ryssarna är ”the hedno”. När det går illa för svenskarna klagar krönikören: ”... at them skulle swa jlla til handa ga at hedne skuldo wald ower them faa” (Erikskrönikan, s.37). Epitetet hedningar kom att användas länge, ända in på 1600-talet, även om det då blev mera ovanligt. Från mitten av 1500-talet kallas ryssarnas tro allt oftare avgudisk, något som direkt refererar till helgonkulten.

Som tidigare nämnts vet vi inte hur de svenska krigarna uppfattade ryssarnas helgonkult, eftersom det saknas källor. Men troligen var den inte föremål för någon särskild kritik, eftersom också de svenska kyrkorna var fulla av helgonbilder. Fester till helgonens ära var ymnigt förekommande i Sverige. I 1400-talets Stockholm firade t ex gillena sina speciella skyddshelgon, och gillan fanns det överallt i det medeltida samhället. På de många helgondagarna hölls minnesgudstjänster över avlidna medlemmar, vilket följdes av öldruckning i gillestugan (Dahlbäck 1987). (Man anar hur mycket tråkigare livet måste ha blivit efter reformationen!)

Antalet bevarade dokument från 1500-talet är betydligt större än från tidigare århundraden, och därför vet vi också mycket mer om kontakterna mellan svenskar och ryssar från denna tid och framåt. Dessutom kom den svenska inställningen till ryssarnas religion att förändras på flera punkter till följd av reformationen.

Bildstriden söder om Sverige

Reformationen började på 1500-talet i Tyskland, och dess centralgestalt var Martin Luther. Han genomgick en religiös kris kring 1515, där kardinalfrågan var människans frälsning. Luther kom fram till uppfattningen att människan skulle sluta inrikta sig på den egna personen och på de egna gärningarna. Gud frälser människan för Kristi skull och av nåd allena genom tron. Det innebär inte att kraven på goda gärningar upphävs, men de tillhör endast det jordiska livet. (Se den gamla svenska psalmen ”Med min fromma möda jag / Aldrig fylla kan din lag...”, psalm 302). Luther såg Bibeln och evangelierna – Ordet – som den enda auktoriteten. Dessa idéer uttryckte han i sina teser, som han 1517 spikade upp på

porten till slottskyrkan i Wittenberg. Som känt följde en våldsamt konflikt med påvekyrkan, och stora delar av norra Europa kom att ansluta sig till reformationen.

Som inom alla revolutionära rörelser fanns olika uppfattningar i en rad frågor. Ett viktigt teologiskt spörsmål var heliga bilder. Medan Luther satt fången i Wartburg 1521 fortsatte hans anhängare reformationsarbetet i radikal anda, vilket ledde till att kyrkor stormades och bilder och utsmyckningar togs bort. De indragna dyrbarheterna skulle användas till en fond för fattiga. Dessa händelser utlöste nya oroligheter, och bildstormandet spred sig även till andra städer. Följden blev en omfattande teologisk polemik i bildfrågan som kom att fortsätta i flera decennier. Reformatorerna Calvin och Zwingli fortsatte på den radikala linjen och ansåg att bilder i kyrkorumen bryter mot bildförbudet i Gamla Testamentet. Dessutom menade de att en bild av Kristus endast visar hans mänskliga sida, vilket på ett farligt sätt påminde om arianism och nestorianism. Därför måste bilderna avlägsnas. De bildvänliga reformatorerna, till vilka även Luther efter viss tvekan anslöt sig, använde sig av argument från den stora bildstriden i Bysans på 700–800-talen, och de åberopade bland andra Johannes från Damaskus och hans skrifter. Gud har blivit människa och tagit gestalt genom Jesus Kristus. I och med det Nya Testamentet kan det inte finnas något förbud mot bilder. De anförde även den äldsta kristna traditionen (aposteln Lukas som målare, Veronikas svetteduk etc). Kyrkofädernas skrifter översattes och intresset för den grekisk-ortodoxa kyrkan ökade. Protestanter och ortodoxa hade ju nu en gemensam fiende: påvekyrkan.

Under andra halvan av 1500-talet blev splittringen definitiv mellan det som brukar kallas lutherskt respektive kalvinskt. Då började också lutheranerna betrakta kalvinisterna som värre fiender än själva påvekyrkan, och man anklagade dem till och med för att gå turkarnas och islams ärenden.

När Luther kritiserade bildstormandet var det i första hand för att bilderna tagits bort utan överhetens godkännande. Han använde för övrigt själv bilder i sina skrifter. När hans översättning av Nya Testamentet publicerades var texten illustrerad av 21 träsnitt. Konstnärer som tidigt ställde sig i den protestantiska konstens tjänst var Albrecht Dürer och Lucas Cranach den äldre.

De protestantiska skrifterna spreds ut över Europa, och i de perifera utkanterna var det ganska slumpartat vilka man först fick tillgång till. Danmark upplevde en period av kalvinskt inflytande, vilket medförde att målningar i kyrkor överkalkades (t ex i St Petri kyrka i Malmö 1555). På 1570-talet ersattes många altartavlor med så kallade katekesaltartavlor, där man i stället för föreställande bilder återger bibel- eller

katekesinskrifter skrivna med guldbokstäver på svart botten. Men denna bildfientliga period i Danmark var relativt kort.

Inom den lutherska kyrkan fick alltså bilderna vara kvar, men i ett viktigt avseende skilde sig inställningen till dem från den ortodoxa och den katolska kyrkans. Missbruk av bilder fördöms kraftigt, och missbruk, menade man, var när bilderna betraktades som något mer än en död avbildning. Om man anser att de besitter en gudomlig kraft är de inte längre oskyldiga. Eftersom man inte utifrån de bibliska utsagorna kan visa att Gud vill att han ska tillbes genom bilder så är bild dyrkan oriktig. Och detta gäller även helgonen. (Arvidsson 1987.)

Den lutherska bildsynen i Sverige

I Sverige anammades denna bildsyn, och den avspeglades också i vår första kyrkoordning, Laurentius Petris kyrkoordning från 1571. Här är polemiken tydlig mot ”de påviska med deras grova villfarelse och stygga avguderij”.¹ Kritiken mot helgonbilderna är naturligtvis riktad mot katolicismen, men den kan appliceras även på inställningen till östkyrkans bruk av ikoner. Inom parentes kan nämnas att Laurentius Petri hade deltagit i en ambassad till Moskva 1557, och han hade således egen erfarenhet av ryssarnas ikonkult. Nu skulle allt magiskt och vidskepligt rensas bort ur svenskarnas gudstjänster och förrättningar. Fasta, knäfall, tändande av ljus, böneläsande, pilgrimsfärder etc fick inte längre betraktas som bot för synder: ”Man skal ock tagha sigh wahra för alt annat misbruk, som warit haffuer medh Beläte, at man icke henger vppå them gull, sillfuer, kosteligh klädher etc. Icke tender liws för them, icke rökier, icke knäfaller, kryper etc. Ty alt sådant är vppenbara Hedendomen och affguderij.” (Laurentius Petris kyrkoordning, s. 113.)

Det ska påpekas att ”beläte” vid denna tid inte hade någon negativ klang utan helt enkelt betydde bild. Den gamla betydelsen lever än idag kvar i ”Gudsbeläte”. Men ”avguderij” var ett mycket negativt laddat ord som från och med nu började användas om ryssarnas tro, och man syftade då i första hand på helgondyrkan.

Laurentius Petris kyrkoordning fick mycket betydelse i liturgiskt avseende, men den berör kyrkolagen endast i ringa utsträckning. Hundra år senare kom 1686 års kyrkolag, som i princip bygger på den äldre kyrkoordningen och har samma kapitelindelning. Nu behövdes dock inte längre några varningar om missbruk av bilder och andra påviska villfarelser. Kyrkolagens förord presenterar en historik över kristendomen i Sverige och här påpekas att den kristna läran tidigare blivit ”så förwänd och förwirrad, at then sanna Kundskapen om

¹ Citerat efter utgivarens inledning till Laurentius Petris kyrkoordning, 1932.

Christo, och hans dyra Förtienst, stannade til en stor deel, uti fåfänge och förargelige Ceremonier, uti Belätens och the afledne Helgons tilbidielse och ähra, som war them mehr om Hiertat, än then store och lefwande Gudens åkallelse och dyrkan..." (1686 års kyrkolag, s. 1).

I kyrkolagen från 1686 finns en passus som saknades hundra år tidigare. Paragraf 4 tillförsäkrar utlänningar fri religionsutövning "uti sine Huus, för sig och sitt medföljande Folck allena: Men utom Huuset, skola theas Präster hwarken predika, eller administrera Sacramenten." (1686 års kyrkolag, s. 6.) Helt säker åsyftas den ryska kyrkan i Ryssgården på Södermalm. Det var dock förbjudet för svenskar att bevista gudstjänsterna: "Icke heller skal någon annan, eho han är, tillåteligit wara, theas Gudztienst at bewista och besöka..." (1686 års kyrkolag, s. 6).

Svenskar i Ryssland

I slutet av 1500-talet och början av 1600-talet började svenska trupper vinna framgångar i kampen mot ryssarna på andra sidan Östersjön. Ryssland genomlevde en period av allvarlig kris, Stora oredan kallad. Centralmakten föll sönder, och både svenska och polska trupper intervenerade. Det moskovitiska rikets svaghet var en av förutsättningarna för att Sverige skulle kunna etablera sig som en stormakt på 1600-talet. Under sex år ockuperades Novgorodområdet av svenska trupper. En mycket fördelaktig fred slöts 1617 i Stolbova, och stora landområden tillföll Sverige. I dessa nyerövrade områden fick den svenska staten ortodoxa undersåtar. Detta var en ny situation som krävde en noga genomtänkt politik. Fredstraktaten garanterade i princip ryssarna religionsfrihet, men det hindrade inte att trycket mot de ortodoxa ökade under 1600-talets lopp.

Källorna förmedlar nu en del fakta om svenskarnas attityder till ikoner, och om ryssarnas motreaktioner. En visad ringaktning kunde få konsekvenser. I en kopiebok på Riksarkivet, Muscovitica 654 (blad 34 ff), finns en relation över det svenska sändebudet Sten Erikssons resa till Moskva 1557. I följet ingick ärkebiskop Laurentius Petri och den finländske reformatorn Mikael Agricola. I Novgorod råkade sändebuden ut för en incident som hotade att få allvarliga följder. När de just skulle avresa till Moskva hittade ryssarna ett par brännskadade ikoner i de rum som svenskarna nyss hade lämnat. Dessa bars genast till stadens ståthållare. Sten Eriksson förklarade att en berusad svensk tjänare kvällen innan hade råkat sveda ikonerna med ett ljus. Det var inte alls gjort med avsikt utan det var en ren olyckshändelse. Med detta lät sig emellertid ryssarna inte nöja. Priestaverna (officiella ledsagare) förde bort svenskarnas hästar och förklarade att storfursten ansåg att det var ett

värre brott att skada en ikon än en människa. De påminde om att svenskarna under sina krigståg inte brukade skona ryssarnas ikoner. En riktig diplomatisk kris seglade således upp. Dessutom krävde ryssarna att tjänaren skulle avrättas. Delegationen kvarhölls i flera dagar utan mat i väntan på tsarens dom. Så småningom kom beskedet att svenskarna fick resa vidare, men den brottslige tjänaren måste stanna kvar i avvaktan på straffets verkställande. Till all lycka benådades han senare av tsaren. I denna händelse ser man tydligt olikheten i inställning till helgonbilderna. I Sten Erikssons brev hem kallas ryssarnas skadade ikoner för ”deras gudar och beläte” och ”målade bräder”.² (Kovalenko 2010.)

Under ett anfall på Nöteborg en kort tid dessförinnan hade svenska trupper verkligen förstört ikoner i ryska kyrkor. Det hade föranlett det svenska riksrådet att i en skrivelse till ståthållarna i Novgorod från 1556 moralisera över ikonkulten. ”Och ändoch vij svenske haffve och varidt udi sådane vilfarelsse udi förtiden, thet vij haffve emot Gudz befallningh och så tilbedt the döde helgonn och dyrcket sådane målede beleter, som I mycket holle i vördningh.” (Tarkiainen 1971, s. 109). Men nu hade svenskarna genom apostlarna och profeterna lärt att man inte skall tillbe mera än en enda Gud.

Under den svenska ockupationen av Novgorod förstördes många kyrkor i krigshandlingar, trots löften om att de skulle skonas. Ikoner nämns inte specifikt i just detta sammanhang. Däremot finns en mera positiv notering: från statskassan betalades det år 1612 ut pengar till inköp av ett pud (ca 16 kg) vaxljus till den undergörande Gudsmodern i Uspenskijklostret i Tichvin och till ett pud vaxljus till Den heliga Sofias ikon i Sofiakatedralen i Novgorod (NOA, Serie II, nr 69).

Slutet av 1500-talet och 1600-talet var alltså en period när många svenskar verkligen fick direktkontakt med ryssar. Av allt att döma var svensken i gemen misstänksam mot ryssarnas tro, och då inte minst mot deras helgonkult som var ett så påfallande drag i religionsutövningen. För detta påstående talar det faktum att endast ett mindre antal ikoner fördes till Sverige som krigsbyte under 1500–1600-talen. Man bör dock beakta att det i Stolbovafredens artiklar ingick en bestämmelse om att rövad kyrkoegendom skulle återlämnas, och vi vet inte hur många föremål som berördes av detta. Även om svenskarna var föga lockade av själva helgonbilderna var dessa ofta utsmyckade med rizor av silver, ibland även av pärlor och ädelstenar, således av dyrbarheter som kunde vara åtråvärda.

T. J. Arne (Arne 1917) berättar om ett antal ikoner som förts till Sverige i äldre tid, de flesta dock i samband med 1700-talets krig. Det framgår att det i Tibble kyrka i Uppland

² Den kände handskriftsförfalskaren Nils Rabenius (1648–1717) nämner händelsen i sin uppdiktade berättelse om ärkebiskop Lars disputation med storfursten i Moskva, där ryssarna framstår som löjliga på grund av sina bristande språkkunskaper. Episoden med de svedda ikonerna har däremot förankring i de historiska källorna.

(annexkyrka till Håtuna) fanns en ikon föreställande en biskop eller metropolit. Enligt en påskrift hade den tagits i ”Bohadilne kloster” under belägringen av Pskov den 30 juli 1615. Detta var för övrigt samma dag som fältherren Evert Horn stupade, vilket var ett hårt slag mot den svenska krigsledningen. Tredje Pskovkrönikan förtäljer att svenskarna begick missdåd i klostren och anlade bränder (”...пакости творяше святыя обители, огнем попадающе...”, *Polnoe sobranie russkich letopisej*, s. 278). Ryssarna är inte mindre fördömande mot svenskarnas gudstjänster än svenskarna mot ryssarnas. Det ryssarna särskilt reagerar mot är den motbudande instrumentalmusiken med orgel, trumpet och tamburiner. Rysk kyrkomusik består enbart av sång. (”И августа въ 15 день приидоша подо Псков к Варламским воротам и сотвориша скверное свое молбище в варганы и в бубны и в трубы...”. *Polnoe sobranie...*, s. 278.)

När svenska soldater några år senare, 1621, plundrade jesuitklostret i Riga med dess stora bibliotek lade de samtidigt beslag på fem ikoner, som sedermera hamnade i Uppsala universitets konstsamlingar. Arne nämner ytterligare ett par stycken ryska 1500-talsikoner som länge befunnit sig i Sverige, men det saknas uppgifter om när och hur de kom hit.

Ryssar i Sverige

Ytterligare en berättelse om svenskars och ryssars motsatta syn på ikoner – denna gång från ryssarnas synpunkt – har vi i berättelsen om den undergörande Gudsmodern av Stockholm, som utspelar sig kring år 1670. På Historiska museet i Moskva finns en handskrift från början av 1700-talet, där legenden finns nedtecknad. Ytterligare två handskrifter har funnits men är nu försvunna. Innehållet i dem återgavs år 1906 i tidskriften *Otdych christianina*. Den svenske borgaren Foka hade i sitt hus bland en massa bråte en vacker liten ikon av typen Guds Moder av Tichvin. De ryska köpmännen på Ryssgården i Stockholm kom gärna till hans hus för att tillbe ikonerna. Under förevändning att bjuda ut sina varor fann de möjlighet att ofta besöka honom, men målet var hela tiden att de som ”sanna kristna” skulle få rikta sina innerliga böner till ikonerna. De är fyllda av medlidande med Guds Moder som måste dväljas hos en ”oliktroende” (”иноверец”). Till slut förbarmar sig Foka och säljer ikonerna för en större summa pengar. (Odych 1906.)

Ryssarna är alltså fyllda av aktning och kärlek till ikonerna, samtidigt som Foka bara ser den som en vanlig tavla och inte heller drar sig för att slå mynt av ryssarnas vördnad och längtan. Foka är troligen identisk med Stockholmsborgaren Johan Focken som i slutet av 1600-talet bedrev handel med ryska köpmän, med vilka han ofta var indragen i konflikter (*Russko-švedskie ékonomičeskie otnošenija*, s. 623).

Ikonen hamnade så småningom i Kristi Förklarings kyrka i staden Tichvin, där den betraktades som undergörande. Att ikonen ärades visar uppgifter om att den var rikt prydd med silver och pärlor, då den 1928 konfiskerades till staten. Sedan dess är den försvunnen.

Sveriges nya ortodoxa undersåtar

När det stod klart att Sverige skulle få ortodoxa undersåtar blev det viktigt för statsledningen att skaffa sig kunskap om ryssarnas religion. Kung Gustav Adolfs hovpredikanter Johannes Rudbeckius och Jonas Palma fick i uppdrag att undersöka saken. Båda hade varit fältpräster under det ryska kriget. De författade en skrift, *Een kort Berättelse och Undervisning*, som skulle – översatt till ryska – användas till att försöka omvända ryssarna till den lutherska läran. På titelsidan står det klart utsagt att skriften riktas ”Til the Ryske Präster och gemene Försambling uthi Iwangorodh / såsom och andre aff samma Troo och Mening /.”

Ett avsnitt handlar just om orimligheten i ikondyrkan: ”Skole wij nu inthet tibidhia the helighe / hurw myckit mindre skole wij tilbidhia theras Beläte / som äro allenast silfwer och gull / steen eller trä: The hafwa öron och höra inthet / the hafwa öghon och see inthet / fötter hafwa the och gå inthet / the tala inthet genom theras hals / såsom K. David om them talar uthi then 115. Psalmen.” (Rudbeckius, Palma, s. 40.) I psaltarpsalmen avses förstås hednafolkens gudar, de folk som inte bekänner sig till Israels Gud. I lutheranernas kritik av helgonbilderna understryks ständigt det döda i bilderna – död materia som föreställer döda människor: ”Sedhan weta the helighe dödhe intet aff vår lägenhhet här i werldenne / kunna inthet höra våra böner / myckit mindre see til vårt hierta och upsååt” (Rudbeckius, Palma, s. 38).

Men som tidigare sagts är det inte fel på bilderna i sig, bara på inställningen till dem. Bilder av fromma och rättfärdiga människor kan vara nyttiga att betrakta. Detta understryker också Rudbeckius och Palma: ”Thet kan väl vara lijckdt / at man haffuer Beläte och målningar bådhe i Kyrkio och hemma i hwset til een åminnelse hwadh som skeedt är / och til een beprydelse: Men at vij skole nigha och bwgha för them / eller tilbidhia them, thz är ett skreckelighit Affgudherij och wederstygghelighit för Gudh i Himmelen. Ty hwadh som hälst icke skeer aff Trone, thet är synd.” [...] ”Ty troon måste grunda sigh på Gudz Ord” (Rudbeckius, Palma, s. 41.)

Den svenska kritiken av ryssarnas tro var ingalunda unik i Västeuropa. Den postkoloniala forskningen har lanserat begreppet ”den Andre”. Genom att beskriva den andre, dvs det främmande folket, definierar man sig själv. Det invanda och välbekanta är det

positiva, det främmande är ofta obegripligt och skrämmande och fördöms därför. Genom kontrastverkan framstår den egna kulturen som upplyst och rationell. På 1600-talet representerade Ryssland ”den Andre” för Västeuropa. Kritiken var som skarpast när det gällde religionsutövningen, och frågan ställdes ibland om ryssarna verkligen var ett kristet folk. Efter 1617 blev just denna fråga brännande aktuell för den svenska riksledningen. Om man inte erkände de nya ortodoxa undersåtarna som kristna skulle man stå inför ett väldigt problem. Sverige, som hade messianska anspråk i den protestantiska världen, kunde inte tillåta att det fanns icke-kristna inom rikets gränser. Men om man beslöt att döpa om de ortodoxa ryssarna skulle man helt säkert möta ett rasande motstånd, för att inte tala om alla andra praktiska problem som det skulle föra med sig. Gustav Adolf gav sin hovpredikant Johannes Botvidi i uppdrag att noga granska frågan om ryssarnas kristendom. Hans undersökning fick formen av en skolastisk avhandling på latin, avfattad enligt konstens alla regler, och år 1620 försvarades den i en offentlig disputation vid Uppsala universitet. I femtio teser granskar Botvidi varje aspekt av ryssarnas tro, och slutsatsen är att ryssarna verkligen är ett kristet folk. (Mokroborodova 2013.)

Skriven i en tid av starka religionsmotsättningar gör avhandlingen ett överraskande tolerant intryck. Många särdrag och skillnader tonas ner eller rentav förbigås. Detta gäller inte minst ikonkulten som vanligen var en sådan förargelseklippa. Först i den näst sista tesen – en kort, nästan lakonisk tes – kommer Botvidi fram till helgonen. Ryssarna vördar högt apostlarna (vilket alla kristna gör), liksom andra helgon, särskilt Nikolaus Undergöraren. Visserligen, menar han, är de lite överdrivna i sin vördnad, för det räcker ju att se helgonen som våra förebilder i tro och vandel. Detta senare är som vi sett en sant luthersk ståndpunkt. Att helgonkulten på detta sätt nästan smusslas undan stärker uppfattningen att avhandlingen var ett rent beställningsverk från statsledningens sida.

Mot mitten av 1600-talet hårdnade emellertid politiken mot den ortodoxa kyrkan i Ingermanland. De svenska myndigheterna försökte med olika medel tvinga framför allt de ortodoxa ingermanlänningarna till de lutherska kyrkorna. På Riksarkivet finns en supplik från ingriska bönder till kung Karl XI, där de räknar upp en rad grova övergrepp som de under år 1684 utsatts för på grund av sin tro. I många byar har soldaterna gått in i stugorna och förstört ikoner av Kristus och Jungfru Maria och av helgonen: de har stampat på dem och huggit sönder dem. Och de har sagt ”att det här är rätt åt era ryska gudar”. (“...в деревнях и в домахъ образы Иисуса Христова и пречистыя Богородицы и иныхъ святыхъ ногами потоптали секли и розломали и сказали того ваши руские боги

достойны есте.”). Bönderna ber kungen att låta dem förbli i sin gamla tro och fira sina gudstjänster utan risk för att utsättas för våld. (Extranea 156:2, nr 38.)

De stora ambassaderna

1600-talet var de stora ambassadernas århundrade. Den ryska marknaden lockade med stora vinster om västeuropéerna skulle lyckas sluta fördelaktiga handelsavtal. Det gällde inte bara de värdefulla råvaror som fanns i Ryssland (hampa, lin, pälsverk mm) utan också varor från Persien och Orienten som fraktades över ryskt territorium. I Sverige utrustades fyra stora ambassader under andra halvan av 1600-talet, och de har lämnat spår i form av dagböcker och rapporter.

1655–1656 ledde Gustav Bielke en ambassad till Moskva. Syftet var bl a att ratificera Stolbovafreden och att utverka handelsförmåner. I Uppsala universitetsbibliotek finns två dagböcker, som beskriver delar av resan. Den ena dagboken är skriven av Anders Trana, den andra har en anonym upphovsman. Båda dagböckerna skildrar detaljerat ceremonierna kring tsar Aleksej Michajlovitjs intåg i Moskva den 10 december 1655, något som beskådades av den svenska ambassadens medlemmar. Tsaren möttes högtidligen av streltser under sina fanor och av kyrkliga processioner med patriarken i spetsen. Efter en bönestund på Röda torget skickade patriarken ett bud till de svenska åskådarna med frågan varför dessa inte hade blottat huvudet när ikonerna bars förbi. De visade respekt för de världsliga potentaterna och deras porträtt, varför ärade de då inte Gud och hans heliga som ju var så mycket viktigare? Svenskarna svarade undvikande att de bara var där för att titta, inte för att delta i ceremonierna. När uppretade präster och munkar senare passerade förbi den plats där svenskarna stod skrek de ”av med hattarna” till dem. Detsamma krävde också streltserna, och de pekade menande på de österrikiska sändebuden som stod en bit bort med sina huvuden blottade inför ikonerna. (Anders Tranas dagbok, Kovalenko 2007).

Österrikarna var ju katoliker och hade därmed ett annat förhållande till de heliga bilderna.

Den mest spektakulära ambassadrapporten har den unge fortifikationsofficeren Erik Palmquist sammanställt. Det är en bok i folioformat som innehåller 28 sidor med kartor och teckningar utförda i sepia eller vattenfärg, och illustrationerna kommenteras på 20 handskrivna sidor. Palmquist deltog i Gustaf Oxenstiernas ambassad 1673–1674. Bara på ett ställe nämner han specifikt ikoner, och han gör det med svenskarnas vanliga ringaktning. På sin stora karta över Moskva har han märkt ut ”Gude marcknaden, huarest man för penningar, får byta sigh till en hoop Ryska afGudar” (Palmquist 2012).

1684 avreste ytterligare en stor ambassad från Stockholm till Moskva, denna gång ledd av Conrad Gyllenstierna. En av deltagarna var den vetgirige unge Johan Gabriel Sparwenfeld, som med tiden blev en lärd språkman och stor kulturpersonlighet. Han dokumenterade resan och vistelsen i Moskva i en dagbok. Ambassaden korsade gränsen i Ingermanland den 18 mars och två dagar senare ankom foljet till Vjažickij pogost strax nordväst om Novgorod. Där fanns ”ett skönt St. Nicholai Closter” med 20 munkar och en arkimandrit. ”Straxt iag ankom wille iag med några Camerater besöka munkarna och bese Klostret, men som iag min Compliment giort hade, blef mig sans compliment suarat hvem hadhe gifwit mig lof att gå dijth, sade att wij wore ey Christna att kunna komma i sådant heligt rumm...” (Birgegård 2002, s. 76) Sparwenfeld ville alltså genast bekanta sig med ryssarnas tro men hindrades, eftersom munkarna inte betraktade svenskarna som ett kristet folk.

Tio dagar senare, på Påskdagens morgon, anlände Sparwenfeld till byn Valdaj 14 mil öster om Novgorod. Här fanns ett stort kloster, Iverskij monastyr'. Nattens långa påskgudstjänst var slut, folket hade brutit fastan och satt och åt. Sparwenfeld bad om tillstånd att bese klostret, men detta nekades honom eftersom han inte hade någon pristav med sig. Då roade han sig med att ringa i kyrkklockorna, något som alla får göra på just påskdagen. I dagboken berättar han att klostret hade 200 munkar, varav några kunde latin. ”dhe äre alle hwitryssar [...] kombne ifrån Kiof...” (Birgegård, s. 96.) ”Dhe äre alle höflige munkar ock seer man hoos dem stor åthskilnad ifrån dhe andre ryssar.” (Birgegård, s. 98.) Klostret hade öppnats bara 30 år tidigare. Grundare var patriark Nikon som uppmuntrade inflyttning från Ukraina på grund av den högre bildningsnivån bland präster och munkar där.

På Annandag påsk visades utlänningarna runt i klostret, och de fick också vara närvarande under en gudstjänst. Sparwenfeld redogör utförlig för allt. Refektoriet beskrivs noga, ”alt wäll uthzirat mz bijlder” [...] ”... alle bilder är giorde i Clostret, ty dhe hafva allehanda handtwärkare hos sig som snälle äre.”. Han gör också ett besök hos ikonmålaren: ”Men hoos dh munken som måhla bilderna war iag inne, är een ung Kerl tämmeligen snäll i rijtning aff på Krijtegrund. han har begynt een tafla af een Christ 3 aln. ongefär hög, och så släth att iag mente dhet uar hvitt pergament, dher på han redan mz bläck hadhe rijtat een Christ. rätt wähl, och bättre än iag någon rysk måhlning på dhetta sättet sitt hafwer...” (Birgegård, s. 108.) Kring klockan två öppnades kyrkan igen, och ”då skedde af een händelse ock slumpe lyckan, att wi komme in i kyrkan alt fram till Choretz dörar...” Därefter följer en utförlig beskrivning av ikonostasen, som gör ett imponerande intryck med

bilderna infattade i snidade och förgyllda ramar av trä. Naturligtvis använder Sparwenfeld varken ordet ”ikon” eller ”ikonostas” utan istället ”bild” och ”målning”.³ När det gäller ikonostasen experimenterar han med olika ord: koret är ”mz mur aldeles till täpt, eller mz snickarwärken” [...] (Birgegård, s. 107) ”men mitt på dhetta staketet mitt emellan apost. och Proph. mitt öfr Chors dören är 2 stora taflor...” (Birgegård, s. 108.) Bilderna är ”rätt uäll mahladt på Krijtgrundh”, men där finns också ”ett stort Christi bild måhlat hans lijke i fijnheet, och Colori iag intet sedt har sådan stor douceur är där i.” [...] ”... på högra sijdan om Chors dören är dhet uthropade Marie beläthe, äfwen så väll måhlat som det förr nembde Christi...” (Birgegård s. 110) Detta var den berömda Iberiska Gudsmodersikonen, till vilken klostret fått sin vining. Den var en kopia av den Iberiska Gudsmoern i Moskva, som i sin tur var en kopia av den bysantinska Iberiska Gudsmoern på Athos, en av de mest vördade ikonerna i hela den ortodoxa kristenheten. Sparwenfeld beskriver ikonens dyrbara utsmyckningar med guldtrisa och ädelstenar: ”öfr fult mz diamanter och andra steenar och här och tär altöfwer stora smaragder, saptirer, rubiner etc.” (Birgegård, s. 110.)

Det är anmärkningsvärt att Sparwenfeld inte fördömer eller ens kritiserar det han ser. Estetiken måste ha varit främmande för honom, men den stöter inte bort honom. Somligt väcker till och med hans gillande. Han är den registrerande vetenskapsmannen, men i den allmänna kulturkontexten imponeras man av hans tolerans och objektivitet.

Avslutning

1500-talet innebar för Sverige en religiös nyorientering och en kamp mot katolska reminiscenser. Nästa århundrade präglades av protestantisk fundamentalism. Synen på den ortodoxa kyrkan var tveeggad. Å ena sidan hade lutheraner och ortodoxa en gemensam fiende i påvekyrkan. Å andra sidan väckte ryssarnas religion med sina annorlunda seder undran och motvilja. Denna motvilja delade svenskarna med andra västeuropeiska folk. Det fanns också en månghundraårig tradition av misstänksamhet mot ett grannfolk som man så ofta krigade mot. Denna artikel har specialstuderat svenskarnas syn på ryssarnas ikoner och helgonkult, men det fanns naturligtvis många andra aspekter av religionsutövningen att ogilla. Och kritiken var ömsesidig – ryssarnas ogillande av svenskarnas tro var inte mindre.

I slutet av 1600-talet börjar en ny anda göra sig gällande i Europa – upplysningens. Sparwenfeld var denna andas barn. Med sin toleranta syn på det annorlunda var han en föregångsman. Bland 1700-talets Rysslandsresenärer fanns det flera nyktert registrerande,

³ Det äldsta belägget av ordet ”ikon” i betydelsen ”helig bild” i Svenska Akademiens ordbok är från 1837. ”Ikonostas” finns i ett belägg från 1883.

men fortfarande var den negativa synen på ryssarnas kyrka och tro förhärskande. Det tog mycket lång tid innan den svenska statskyrkans grepp om själarna började lossna, flera hundra år. Parallellt med denna utveckling ökade intresset för andra kyrkor och därmed även för de ortodoxa ikonerna.

Sverige är ett av världens mest sekulariserade länder, men det hindrar inte att frågor om religion fortfarande väcker starka känslor, såväl bland troende som icke troende. Den roll som ryssarnas ortodoxa kyrka spelade för västeuropéerna på 1600-talet har idag övertagits av islam. Känslorna lever kvar men föremålen skiftar.

Bibliografi

Otryckta källor

Extranea 156:2, nr 38. (Riksarkivet)

Ockupationsarkivet från Novgorod (NOA), Serie II, nr 69. (Riksarkivet)

ГИМ. Щукинское собрание номер 830. (Historiska museet, Moskva)

Abel, Ulf, 1988, *Ikonen – bilden av det heliga*. Hedemora.

Andersson, Bo, 2012, ”Tyska”, *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det svenska riket under 1600-talet*. (= Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Konferenser 78, red Bo Andersson, Raimo Raag), s. 137–162.

Arne, T. J., 1917, *Det stora Svitjod. Essayer om gångna tiders svensk-ryska kulturförbindelser*, Stockholm.

Arvidsson, Bengt, 1987, *Bildstrid, bildbruk, bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet*. (= Studia Theologia Lundensia), Lund.

Birgegård, Ulla, 2002, *J. G. Sparwenfeld's Diary of a Journey to Russia 1684–87*, (= Slavica Suecana. Series A – Publications. Volume 1), Stockholm.

Bodin, Per-Arne, 1988, *Världen som ikon*, Skellefteå.

Den svenska psalmboken, av konungen gillad och stadfäst år 1937, Stockholm 1955.

Erikskrönikan, elektronisk utgåva, Projekt Runeberg, <http://runeberg.org/erikkron/37.html> (20140127).

Dahlbäck, Göran, 1987, *I medeltidens Stockholm*, Stockholm.

Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571, utgiven av Samfundet Pro fide et christianismo, Stockholm 1932.

Palmquist, Erik, 2012, *Några observationer angående Ryssland, sammanfattade av Erik Palmquist år 1674*, Moskva.

Rudbeckius, Johannes, Palma, Jona, 1640, *Een kort Berättelse och Undervisning om Wår Christeliga Troo och Gudztienst uthi Swerige*, Västerås.

Tarkiainen, Kari, 1971, ”Den svenska synen på den grekisk-ortodoxa religionen i början av 1600-talet”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, s. 106–141.

Tarkiainen, Kari, 1974, ”*Vår Gamble Affiende Ryssen. ”Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid.* (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia 54), Uppsala.

1686 års kyrkolag, utgiven av Samfundet Pro fide et christianismo, Stockholm 1936.

Кан, Александр, 1999, *Швеция и Россия в прошлом и настоящем*, Москва.

Коваленко, Геннадий, 2007, *Дневник Андерса Траны 1655–1656, Anders Tranas dagbok*, Великий Новгород

Коваленко Геннадий, 2010, *Русские и шведы от Рюрика до Ленина*. Москва.

Мокробородова, Лариса, 2013, *Quaestio nostro saeculo inusitata. Русское православие в тезисах Йоханнеса Ботвиди ”Christiane li moskovity?” (1620)*, Турку.

Отдых христианина, 1906/10, ежемесячный религиозно-назидательный журнал. Санкт-Петербург.

Полное собрание русских летописей, том 5, выпуск 2, Москва 2000.

Русско-шведские экономические отношения в XVII веке: сборник документов, составители М.В. Давыдова..., Москва 1960.